

ƏBU HƏNİFƏ

İmamın
Müdafiəsində

Ön söz

İmam Əbu Hənifə ən-Numən bin Səbit bin Zuta ət-Teymi (h. 80-150) dörd məzhəb imamlarından ilkidir. Özündən sonra tərk etdiyi elmi miras bu gün böyük bir müsəlman kütlə tərəfindən sevilir və izlənilir. Son səkkiz və ya doqquz əsr boyunca ümmətin fərqli bölgələrindən, fərqli məzhəblərindən olan alimlər Əbu Hənifənin imamlığı üzərində ittifaq halında olublar. Müsəlmanların ağılında bu böyük imam haqqında mənfi bir fikrin olması, qəlblərində sui-zənnin yaşaması müşahidə olunmamış bir hal idi. Əlbəttə ki, bu, haqlı olaraq belə idi.

Son iyirmi və ya otuz il ərzində Əbu Hənifənin şəxsinə qarşı hücumlar başlanılıb. Ümmətin bu acınacaqlı halında, düşmənlər tərəfindən parçalandığı bir dövrdə görəsən Əbu Hənifənin imamlığına kölgə salmaq cəhdləri ümmətə hansı fayda gətirəcəkdi? Bu mövzunu ihya etmək istəyənlərin bununla nəyə nail olmaq istədiklərini həqiqətən də bilmək istərdim. Çox təəssüf ki, bu mövzunu ələ alanlardan biri də sələfi şeyxlərindən yəmənli Muqbil bin Hədis əl-Vadi'i – Allah onu bağışlasın! – olub. Yazdığı “Nəşrus-Sahifə” kitabında Əbu Hənifə haqqında deyilmiş bütün mənfi sözləri toplayıb. Bu gün İməd Fərrac, Muhəmməd əl-Xuleyfi kimilər bu mövzunu çeynəyib durmaqda davam edirlər. Azərbaycanda da xüsusilə əl-Xuleyfi'dən təsirlənənlər, onun hazırladığı yeməkləri yeyənlər çox hikmətsiz şəkildə müsəlmanların arasında bu cür zərərli və zəhərli mövzuları məşhurlaşdırırlar.

Onların sıralarında dolaşanlardan biri ilə sosial şəbəkədə bir iki kəlimə mübadilə etməli olduq. Elmdə ümumiyyətlə cücərməmiş toxum sayıla biləcək bu müsəlman qardaşımız Əbu Hənifə kimi bir imam haqqında məlumatlar paylaşır. İddia edir ki, ümmətin sələfi Əbu Hənifəni imam hesab etməyib, ümmətin sələfi ondan elm götürməyi icazəli saymayıb. İddiası budur. Məşğul olduğum üçün çox bir vaxt sərf etmədən ona İmam Əbu Davud əs-Sicistani'dən Əbu Hənifənin imam olmasına şahidlik edən sözlərini atdım və aşağısında da qeyd etdim ki, kitabı təhqiq edənlər isnadının səhih olduğunu deyiblər. Mən ona İbn Abdilbərr'in “Abdullah bin Muhəmməd bin Yusuf - İbn Rahmun - Muhəmməd bin Bəkr bin Dəsə - Əbu Davud” kanalı ilə rəvayət etdiyi sözünü zikr etdim, qardaşımız isə tələsərək yazdı ki, bu xəbər Əbu Davuddan səhih deyildir, çünki “Abdullah bin Muhəmməd bin Abdilmumin” haqqında İbnul-Fəradî'nin – **“onun əzbəri yaxşı olmayıb”** – sözlərini nəql etdi. Cavabını oxuduqda çox təəccübləndim, çünki mənim yazdığım isnaddakı Abdullah bin Muhəmməd bin Yusuf idi, o isə Abdullah bin Muhəmməd bin Abdilmumin'dən danışır. Üstəlik işi daha da qəribə edən bu idi ki, bizim bu qardaşımızın sözünə etibar etdiyi İbnul-Fəradî elə mənim zikr etdiyim isnaddakı Abdullah bin Muhəmməd bin Yusuf'dur, İbn

Abdilhərr'in şeyxidir. Buna baxmayaraq qardaşımız israr etdi ki, bu xəbərdə problem var, amma problemin nə olduğunu özü də bilmirdi, söz verirdi ki, araşdıracaq. Başqa sözlə desək bizim bu qardaşımız çox istəyirdi ki, bu xəbərdə bir zəiflik tapsın, bu xəbəri yalan çıxarmaq üçün bir qulpa yapışa bilsin.

Yuxarıda işarə etdiyim “zəhər” məhz bu cür təsir göstərir. Əvvəla İslamda elm tələb etməyə başlayansansa sənün üçün öyrənəcəyin o qədər mövzu var ikən Əbu Hənifə haqqında bu mövzuları aşardırmaq da nəyin nəsidir?! Məgər İslam dini səni bu cür mövzularla vaxtını məşğul etməyə dəvət edir?! Üstəlik bu dediklərinin hasilini tətbiq etməkdə tələb olunan enerji heyif deyilmi?! Sən bundan sonra milyonlarla hənəfini öz imamlarının məzhəbini tərk etməyə inandırmağa çalışacaqsanmı?! Əgər bunu etməyəcəksənsə, Əbu Hənifədən gələn hansısa bir hədisdən asılılığın yoxdursa bu mövzunu araşdırmağın sənə faydası nədir?!

Əbu Hənifənin təvsiqi

Əminliklə deyə bilərik ki, iddia tamamilə əsassızdır. Ümmətin ilk əsrlərindən çox sayda alim və imam Əbu Hənifəni xüsusi olaraq təvsiq ediblər, ümumi olaraq adilliyinə, imamlığına və fiqhinə şahidlik ediblər. Biz burada bəzi kitabların içində keçən o rəvayətlərin səhih olanlarını qeyd edəcəyik. O kitablarda həmin rəvayətlər üzərində təhqiq əhli tərəfindən hökm varsa onu zikr edəcəyik, əgər yoxdursa özümüz isnaddakı ravilər barəsində məlumat verəcəyik.

İbn Adiy əl-Curcəni deyir: **“İbn Həmməd bizə rəvayət etdi; Əbu Bəkr əl-Ayən mənə rəvayət etdi; Yaqub bin Şeybə mənə əl-Həsən əl-Hulvani’dən (belə dediyini) rəvayət etdi; Şəbəbə dedi: “Şubə həmişə Əbu Hənifə haqqında gözəl rəydə idi.”**¹ İbn Həmməd burada İmam Əbu Bışr Muhəmməd bin Əhməd bin Həmməd əd-Dəvləbi’dır, böyük alimdir, əd-Dəraqutni və başqaları onu təvsiq ediblər. Əbu Bəkr əl-Ayən haqqında İbn Həcər deyir: **“Muhəmməd bin Əbi Attəb əl-Bəğdədi, Əbu Bəkr əl-Ayən...səduqdur.”**² Yaqub bin Şeybə bin Silt bin Ufur əs-Sədusi əl-Basri hicri 180-ci ilin ətrafında anadan olmuş böyük hafiz bir alimdir, siqadır, imamdır, hüccətdir. əl-Həsən əl-Hulvani ilə Şam torpaqlarının imamlarından Əbu Muhəmməd əl-Həsən bin Əli bin Muhəmməd əl-Huzəli ər-Reyhəni əl-Hulvani’dır və Yaqub bin Şeybə - əz-Zəhəbinin nəql etdiyinə əsasən - onun haqqında demişdir: **“Siqa, səbt, mutqin idi.”** Nəhayət bunu Şubə’dən rəvayət edən Əbu Amr Şəbəbə bin Səvvar əl-Fəzəri’dır, əz-Zəhəbi onu “imam, hafiz, hüccət” olaraq vəsf edir. Şəbəbənin bu sözlərini İbn Abdilbərr “əl-İntiqə” kitabında başqa isnadla Muhəmməd bin İsmail bin Səlim əs-Saığ’dən rəvayət edir.

İbn Abdilbərr deyir: **“Əbu Yaqub dedi: İshaq bin Əhməd əl-Hələbi bizə rəvayət etdi; dedi: Süleyman bin Seyf bizə rəvayət etdi – və (həmçinin) Əbu Muhəmməd ibn əl-Muqri bizə rəvayət etdi; dedi: Əhməd bin Yəhya bizə rəvayət etdi; hər ikisi dedi: Yəhya bin Adəm bizə rəvayət etdi; dedi: əl-Həsən bin Salehi belə deyərkən eşitdim: “ən-Numən bin Sabit fəhm sahibi, alim və elmində dəqiq biri idi, əgər onda Allahın elçisindən – səlləllahu aleyhi və səlləm – bir xəbər səhih olarsa onu başqasına tərk etməzdi.”**³ Burada adı keçən Əbu Yaqub, Yusuf bin Əhməd bin Yusuf bin əd-Dəxil isə Əbu Yaqub əs-Saydələni əl-Məkkidir. Yusuf ibn əd-Dəxil məşhur imam əl-Uqeyli’nin tələbəsidir və

¹ “əl-Kamil fi Duafə ər-Ricəl”, 8/241;

² “Təqribut-Təhzib”, (6126);

³ “əl-İntiqə fi Mərifətil-Fuqahə”, səh: 198-199;

onun “əd-Duafə” kitabını nəql edən ravidir. Aşkar olan budur ki, alimlər onun rəvayətinə etibar ediblər və “əd-Duafə” kitabını ondan qəbul ediblər. İbnud-Dəxil öz şeyxi əl-Uqeyli'yə cavab olaraq Əbu Hənifənin fəzilətləri haqqında bir kitab yazıb. Həkim bin əl-Munzir əl-Bəlluti əl-Əndəlusi həmin kitabı Məkkədə ikən ondan yazıb öyrənmiş və daha sonra İbn Abdilbərr həmin bu Həkimdən kitabı əldə etmişdir. İshaq bin Əhməd əl-Hələbi isə İshaq bin Muhəmməd bin Əhməd bin Yezid, Əbu Yaqub əl-Qadi əl-Hələbidir. İmam Zeynuddin Qasim bin Qutlubuğa onu siqa ravilər haqqında yazdığı kitabında zikr edir.⁴ O isə bunu öz növbəsində Əbu Davud Süleyman bin Seyf əl-Hərranidən rəvayət edir və o, İmam ən-Nəsəinin şeyxlərindəndir və ən-Nəsai onun siqa olduğunu deyir.⁵ İbn Hibban da onu siqa ravilər arasında zikr edir.⁶ Yəhya bin Adəm isə Əbu Zəkəriyyə Yəhya bin Adəm bin Süleyman əl-Quraşi əl-Uməvi əl-Kufidir, siqa olmasında ittifaq vardır. Yəhya bin Main, ən-Nəsai, Əbu Davud, Əbu Hatim, Yaqub bin Şeybə və başqaları siqa olduğunu deyiblər. Hicri 203-cü ildə vəfat edib.⁷ əl-Həsən bin Saleh bin Həyy əl-Həmədəni Kufə şəhərinin imamlarındanıdır. əz-Zəhəbi onun haqqında **“böyük imam, böyük alimlərdən biridir...”**⁸

əl-Hafiz Əbu Nueym əl-Əsbəhəni deyir: **“Muhəmməd bin İbrahim bin Əli bizə rəvayət etdi; dedi: Həmzə bin Əlini eşitdim; dedi: Həmzə bin Əli əl-Basrini belə deyərkən eşitdim: ər-Rabini belə deyərkən eşitdim: əş-Şafini belə deyərkən eşitdim: “İnsanlar fiqhdə Əbu Hənifədən asılıdırlar.”**⁹ Burada Həmzə bin Əlinin adı iki dəfə keçir və bunun xəta olduğu aşkardır. əl-Xatib əl-Bağdadi bu xəbəri tarixində belə rəvayət edir: **“Əbu Nueym əl-Hafiz bizə xəbər verdi; Muhəmməd bin İbrahim bin Əli bizə rəvayət etdi; dedi: Həmzə bin Əli əl-Basrini belə deyərkən eşitdim: ər-Rabini belə deyərkən eşitdim...”**¹⁰ və sonra rəvayəti tamamlayır. Buradakı Muhəmməd bin İbrahim bin Əli böyük alimlərdəndir, Əbu Nueymın şeyxidir. İbnul-Muqri olaraq tanınır. Siqadır, hüccətdir, dövründə İslam ölkələrini gəzmiş və o ölkələrdəki imamlardan hədis rəvayət etmişdir. Bu xəbəri şeyxi Həmzə bin Əlidən rəvayət edir, lakin hər iki kitabda da Həmzə bin Əli basralı olaraq qeyd edilir. Əslində isə “əl-Basri” yerinə “əl-Misri” olmalıdır, çünki İbnul-Muqri'nin şeyxləri arasında basralı Həmzə bin Əli yoxdur, amma misirli Həmzə bin Əli vardır. Eləcə də ər-Rabi'nin tələbələri arasında basralı Həmzə bin Əli yoxdur, lakin misirli Həmzə bin Əli keçir və ondan bir çox xəbəri rəvayət etmişdir. İbnul-Muqri'nin “əl-Mucəm” kitabına baxdıqda ondan iki rəvayət zikr etdiyini görürük. Deyir: **“Əbu Uməra Həmzə bin Əli bin əl-Abbəs əl-Misri bizə rəvayət etdi; Əbu Muhəmməd Fəhd bin Süleyman əd-Dəlləl bizə rəvayət etdi; Mələ bin Əsəd əl-Basri bizə rəvayət etdi; Abdulaziz, yəni İbnul-Muxtar bizə Hişəm bin**

⁴ “əs-Siqat mimmənlə ləm Yəqa fil-Kutubis-Sittə”, (1474);

⁵ “Məşyəxatu ən-Nəsəi”, (183)

⁶ “əs-Siqat”, 8/281;

⁷ Bax: “Təhzibul-Kəməl fi Əsməir-Ricəl”, 31/188-192

⁸ “Siyər Ələmin-Nubələ”, 7/361;

⁹ “Musnəd Əbi Hənifə”, səh: 22

¹⁰ “Tərixu Bəğdəd”, 15/473;

Urva'dan, o da atasından, o isə Aişədən rəvayət edir ki, peyğəmbər – salləllahu aleyhi və səlləm – deyərdi: **“Ey insanların Rəbbi, sıxıntını apar, Səndən başqa şafa verən yoxdur.”**¹¹ Bu hədisi İmam əl-Buxari “əS-Sahih” kitabında Əhməd bin Əbi Rəcə - ən-Nədr – Hişəm bin Urva – Urva bin əz-Zubeyr – Aişə kanalı ilə rəvayət edir. İbnul-Muqri ikinci xəbərini belə zikr edir: **“Əbu Uməra Həmzə bizə rəvayət etdi; ər-Rabi bin Süleymanı belə deyərkən eşitdim: əş-Şafini belə deyərkən eşitdim: “Əgər Quranın Muhəmməd bin əl-Həsənin dili ilə nazil olduğunu demək istəsəydim deyərdim, çünki (Muhəmmədin) dili çox fəsahtəlidir.”** Əmin ola bilərik ki, buradakı ravi Əbu Uməra Həmzə bin Əli əl-Misridir. Onun haqqında Misirin böyük tarixçisi İbn Yunus əS-Sadəfi deyir: **“Həmzə bin Əli bin əl-Abbas bin ər-Rabi bin Abdirabb əl-Ğubəri misirlidir, kunyəsi Əbu Uməradır. Üz yüz yeddinci ildə ramazan ayında vəfat etdi. Yunus bin Abdilalə və onun təbəqəsindən hədis dinlədi. Mən ondan hədis yazmışam.”**¹² Bu xəbərin daha uzun versiyası əl-Abbas bin Uzeyr Əbul-Fədl əl-Qattan – Hərmələ - əş-Şafi kanalı ilə rəvayət olunur. əz-Zəhəbi “Mənaqib əl-İmam Əbi Hənifə və Sahibeyh” kitabında bunun əl-Muzəni'dən də rəvayət olunduğunu deyir. əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“Əli bin əl-Qasim bizə xəbər verdi; dedi: Əli bin İshaq əl-Mədərayi bizə rəvayət etdi; dedi: Zəkəriyyə bin Abdirrahmən¹³ bizə rəvayət etdi; dedi: Abdullah bin Əhməd mənə rəvayət etdi; dedi: Harun bin Said dedi: əş-Şafini belə deyərkən eşitdim: “Əbu Hənifədən daha fəqih birini görmədim.”**¹⁴ Şeyx Bəşşər deyir: **“İsnadı səhihdir; Harun bin Said isə siqa olan əl-Əyli'dir, “ət-Təhzi” kitabının ravilərindəndir.”**

Əbu Nueym deyir: **“əl-Qadi Muhəmməd bin Ömər bin Səlm bizə rəvayət etdi və ondan rəvayət etməyə mənə izn verdi; İbrahim bin Muhəmməd bin Davud mənə rəvayət etdi; İshaq bin Bəhlul bizə rəvayət etdi; dedi: Sufyan bin Uyeynə'ni belə deyərkən eşitdim: “Bu iki gözüm Əbu Hənifə kimi birini görməyib.”**¹⁵ əl-Xatib əl-Bağdadi də bu xəbəri tarixində zikr edir və deyir: **“Muhəmməd bin Əhməd bin Razq bizə bildirdi; dedi: Muhəmməd bin Ömər əl-Ciəbi bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Bəkr İbrahim bin Muhəmməd bin Davud bin Süleyman əl-Qattan mənə rəvayət etdi; dedi: İshaq bin Bəhlul bizə rəvayət etdi...”** və daha sonra xəbəri zikr edir. Şeyx Bəşşər Avvad Məruf təhqiqində **“isnadı səhihdir”** deyir.¹⁶ Yenə əl-Xatib deyir: **“Muhəmməd bin Əhməd bin Razq mənə xəbər verdi; dedi: Əbu Nəsr'i eşitdim. (Həmçinin)**

¹¹ “əl-Mucəm”, (806)

¹² “Tərixu İbn Yunus əS-Sadəfi”, 1/137 (353)

¹³ Əbu Yəhya Zəkəriyyə bin Yəhya bin Abdirrahmən əS-Səci hicri 307-ci ildə vəfat edib. Basra şəhərinin imamı, şeyxi və müftisi idi.

¹⁴ “Tərixu Bağdad”, 15/474;

¹⁵ “Musnəd əl-İmam Əbi Hənifə”, səh: 21;

¹⁶ “Tərixu Bağdad”, 15/460;

əl-Həsən bin Əbi Bəkr bizə xəbər verdi; dedi: Əbu Nəsr Əhməd bin Nəsr bin Muhəmməd bin İşkəb əl-Buxari bizə xəbər verdi; dedi: Əbu İshaq İbrahim bin Muhəmməd bin Sufyan'ı belə deyərkən eşitdim: Əli bin Sələmə'ni belə deyərkən eşitdim: Sufyan bin Uyeynə'ni belə deyərkən eşitdim: "Allah Əbu Hənifəyə rəhmət etsin, o, namaz qılanlardan idi. Çoxlu namaz qıldığını qəsd edirəm."¹⁷ Şeyx Bəşşər Avvad bu xəbər haqqında deyir: **"Səhih bir xəbərdir; isnadının ravilərinin hamısı siqadır. Əhməd bin Nəsr bin Muhəmməd – müəllifin də dediyi kimi – siqadır və onun şeyxi Əbu İshaq İbrahim bin Muhəmməd bin Sufyan "Səhih Muslim" kitabının ravisidir. Əli bin Sələmə isə İbn Uqbə əl-Ləqabi'dir, siqadır və onun halını biz "Təhrir ət-Təqrib" kitabında bəyan etmişik."**

əl-Hafiz İbn Abdilbərr deyir: **"Əbu Yaqub (əs-Saydələni) dedi: Əbu Cəfər əl-Uqeyli bizə xəbər verdi; dedi: Əbu Şueyb əl-Hərrani bizə xəbər verdi; dedi: Əli bin əl-Cəd bizə xəbər verdi; dedi: Zuheyrr bin Muaviyə'nin yanında idik və bir nəfər gəldi. Zuheyrr ona dedi: "Hardan gəlirsən?" Dedi: "Əbu Hənifə'nin yanından." Zuheyrr dedi: "Sənin Əbu Hənifə'nin yanına bir gün getməyin mənim yanıma bir ay gəlməyindən daha faydalıdır."**¹⁸ Əbu Yaqub haqqında yuxarıda məlumat verdik və onun əl-Uqeyli'nin "əd-Duafe" kitabının ravisi olduğunu dedik. Şeyxi Əbu Cəfər əl-Uqeyli həmin "əd-Duafe" kitabının müəllifidir və böyük imamdır, alimdir. Eləcə də Əli bin əl-Cəd böyük alimlərdəndir, müsənd kitabının sahibidir, imamdır, hüccətdir, siqadır. Ondan bu xəbəri rəvayət edən Əbu Şueyb əl-Hərrani isə Abdullah bin əl-Həsən bin Əhməd bin Əbi Şueyb'dir. əl-Xatib əl-Bağdadi onun tərcümeyi-halında deyir: **"Dələc bin Əhməd dedi: Musa bin Harunu yanında Əbu Şueyb əl-Hərrani zikr olunarkən eşitdim və dedi: "Saduqdur."... Saleh bin Muhəmməd dedi: "Əbu Şueyb əl-Hərrani siqadır."... Həmzə bin Yusuf deyir: "Əbul-Həsən əd-Dəraqutni'dən Əbu Şueyb Abdullah bin əl-Həsən əl-Hərrani haqqında soruşdum və dedi: "Siqadır, məmundur."... Əhməd bin Kamil əl-Qadi dedi: "Əbu Şueyb əl-Hərrani (hicri) 295-ci ildə zül-hiccə ayında vəfat etdi, musnid idi və rəvayətində ittiham olunmazdı..."**¹⁹ Şəkk yoxdur ki, isnad baxımından bu rəvayət səhihdir. Zuheyrr bin Muaviyə'yə gəldikdə isə onu əz-Zəhəbi bu sözləri ilə təqdim edir: **"əl-Hafiz, İmam, mucəvvid Əbul-Xeysəmə əl-Cufi əl-Kufi; əl-Cəzira'nın mühəddisidir. Hudeyc və Ruheyl'in qardaşıdır. Elm dəryalarından biri idi, hifz və itqan sahibi idi. Doğum ili (hicri) 95-ci ildir."**²⁰

¹⁷ "Tərixu Bağdad", 15/482;

¹⁸ "əl-İntiqə", səh: 208;

¹⁹ "Tərixu Bəğdəd", 11/94;

²⁰ "Siyər Ələmin-Nubələ", 8/181;

İbn Əbi Xeysemə tarix kitabında deyir: **“Süleyman bin Əbi Şeyx mənə xəbər verdi; dedi: Hucr bin Abdilcabbar mənə xəbər verdi; dedi: əl-Qasim bin Mən bin Abdirrahmən bin Abdilləh bin Məsuda dedilər: “Əbu Hənifənin tələbələrindən olmağa razı olarsanmı?!” Dedi: “Heç kim Əbu Hənifə ilə oturub durmaqdan fayda götürdüyü kimi başqa biri ilə oturmaqdan fayda götürməyib.”**²¹ əl-Acurri deyir: **“Əbu Davud Süleyman bin əl-Əşasdan Süleyman bin Əbi Şeyx əl-Vasiti haqqında soruşdum; dedi: “Siqadır”.**²² Hucr bin Abdilcabbar haqqında isə yalnız İbn Hibban’dan təvsiq varid olub.

əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“Mühəmməd bin Əhməd bin Yaqub mənə xəbər verdi; dedi: Mühəmməd bin Nueym əd-Dabbi bizə xəbər verdi; dedi: Neysəburun qazisi Əbul-Fədl Mühəmməd bin əl-Hüseyni belə deyərkən eşitdim: Həmməd bin Əhməd əl-Qadi əl-Mərvazi’ni belə deyərkən eşitdim: İbrahim bin Abdilləh əl-Xalləl’i belə deyərkən eşitdim: “İbnul-Mubərak’ı belə deyərkən eşitdim: “Əbu Hənifə bir ayə (möcüzə) idi.” Bir nəfər ona dedi: “Şərdəmi, ey Əbu Abdirrahmən, yoxsa xeyirdə?” Dedi: “Sən sus! (Ərəb dilində) deyəndə “şərdə qayə, xeyirdə ayə” deyirlər” və sonra bu ayəni oxudu: “Məryəm oğlunu və anasını bir ayə (möcüzə) etdik!”**²³ Şeyx Bəşşər Avvad Məruf təhqiqində deyir: **“İsnadı həsəndir, İbrahim bin Abdilləh əl-Xalləl saduqdur.”** əl-Xatib əl-Bağdadi həmçinin başqa bir rəvayətdə Abdullah bin əl-Mubərak’ın belə dediyini rəvayət edir: **“İnsanların ən abidini görmüşəm, insanların ən təqvalısını görmüşəm, insanların ən biliklisini görmüşəm və insanların ən fəqihini görmüşəm. İnsanların ən abidinə gəldikdə o, Abdulaziz bin Əbi Ravvad’dır. İnsanların ən təqvalısına gəldikdə isə o, əl-Fudeyl bin İyad’dır. İnsanların ən biliklisinə gəldikdə isə o, Sufyan əs-Səvri’dir. İnsanların ən fəqihinə gəldikdə isə o, Əbu Hənifədir; fiqhdə onun mislini görmədim.”**²⁴ əl-Xatib bunu iki isnad ilə zikr edir; birinci isnadını bu cür qeyd edir: **“əl-Xalləl bizə xəbər verdi; əl-Həriri bizə xəbər verdi ki, ən-Nəxai onlara rəvayət edib; dedi: Mühəmməd bin Əli bin Affən bizə rəvayət etdi; Əbu Kureyb bizə rəvayət etdi; dedi: Abdullah bin əl-Mubərak’ı belə deyərkən eşitdim...”** . Sonra ikinci isnadı zikr edir: **“Mühəmməd bin Əhməd bin Yaqub mənə xəbər verdi; dedi: Mühəmməd bin Nueym əd-Dabbi bizə xəbər verdi; dedi: Əbu Said Mühəmməd bin əl-Fədl əl-Muzəkkir mənə rəvayət etdi; Əbu Abdilləh Mühəmməd bin Said əl-Mərvazi bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Hənzə Yələ bin Hənzə bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Vəhb Mühəmməd bin Muzahimi belə deyərkən eşitdim: Abdullah bin əl-Mubərak’ı belə deyərkən**

²¹ “ət-Tərix əl-Kəbir”, 2/950;

²² “Tərixu Bəğdəd”, 10/67;

²³ “Tərixu Bəğdəd”, 15/460-461;

²⁴ “Təxiru Bəğdəd”, 15/469;

eşitdim..” və sonra rəvayəti zikr edir. Şeyx Bəşşər deyir: **“İsnadı səhihdir və ən-Nəxai (burada) Əli bin Muhəmməd bin Kəs’dir.”** əl-Xatib bir başqa rəvayətdə deyir: **“əl-Hüseyn bin Əli bin Muhəmməd əl-Muəddəl bizə xəbər verdi; dedi: Əli bin əl-Həsən ər-Razi bizə rəvayət etdi; Muhəmməd bin əl-Hüseyn əz-Zəfərani bizə rəvayət etdi; dedi: Əhməd bin Zuheyr bizə rəvayət etdi; dedi: əl-Valid bin Şucə bizə rəvayət etdi; dedi: Əli bin əl-Həsən bin Şəqiq bizə rəvayət etdi; dedi: Abdullah bin əl-Mubərak deyərdi: “Bu ikisi bir şey üzərində ittifaq edərlərsə o, güclü rəydir; yəni əs-Səvri və Əbu Hənifə.”** Şeyx Bəşşər deyir: **“İsnadı səhihdir, rəvilər siqadır.”**

əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“əl-Xalləl bizə xəbər verdi; əl-Həriri bizə xəbər verdi ki, ən-Nəxai onlara rəvayət edib dedi: Ömər bin Şihəb əl-Abdi bizə rəvayət etdi; dedi: Cəndəl bin Valiq bizə rəvayət etdi; dedi: Muhəmməd bin Bışr mənə rəvayət etdi; Əbu Hənifənin və Sufyanın yanına sıx-sıx gedirdim. Əbu Hənifənin yanına gəlirdim, o da məndən soruşurdu: “Hardan gəlirsən?” Mən də - “Sufyanın yanından” – deyə cavab verirdim. Bunun üzərinə (Əbu Hənifə) deyirdi: “Elə bir adamın yanından gəlirsən ki, əgər Alqamə və əl-Əsvəd sağ olsaydılar onun kimi birisinə ehtiyac duyardılar.” Sufyanın yanına gəldikdə soruşardı: “Hardan gəlirsən?” Deyərdim: “Əbu Hənifənin yanından.” Deyərdi: “Şübhəsiz ki, Yer üzündə ən fəqih olan kəsin yanından gəlirsən.”²⁵ Muhəqqiq – **“isnadı səhihdir, rəvilər siqadır”** – deyir.**

əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“əl-Cəvhəri bizə xəbər verdi; dedi: Abdulaziz bin Cəfər əl-Xaraqi bizə xəbər verdi; dedi: Heysəm bin Xaləf əd-Duri bizə rəvayət etdi; dedi: Əhməd bin Mənsur bin Səyyər dedi: Yəhya bin Maini belə deyərkən eşitdim: Yəhya bin Saidi belə deyərkən eşitdim: “O qədər gözəl rəylər var ki, onu Əbu Hənifə deyib.”²⁶ Şeyx Bəşşər Avvad isnadının səhih olduğunu deyir. Yəhya bin Said əl-Qattan isə böyük hədis imamlarındandır. əl-Xatib deyir: **“əl-Atiqi bizə xəbər verdi; dedi: Abdurrahmən bin Ömər bin Nəsr bin Muhəmməd əd-Diməşqi bizə orada rəvayət etdi; dedi: atam mənə rəvayət etdi; dedi: Əhməd bin Əli bin Said əl-Qadi bizə rəvayət etdi; dedi: Yəhya bin Maini belə deyərkən eşitdim: Yəhya bin Said əl-Qattanı belə deyərkən eşitdim: “Allahı yalanlamırıq, Əbu Hənifə’nin rəyindən gözəlini eşitməmişik və biz onun görüşlərinin əksərini götürürük.”** Yəhya bin Main dedi: **“Yəhya bin Said fətva verərkən kufəlilərin görüşünü götürərdi, onların görüşləri arasından onun görüşünü seçərdi və əshabı arasından onun rəyinə****

---

²⁵ “Tərixu Bəğdəd”, 15/471;

²⁶ “Tərixu Bəğdəd”, 15/473;

tabe olardı."²⁷ Şeyx Bəşşər Avvad isnadının səhih olduğunu deyir. Bu onu göstərir ki, Yəhya bin Said əl-Qattan fiqhdə Əbu Hənifəyə etimad edirdi.

əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **"əs-Suri mənə rəvayət etdi; əl-Xasib bin Abdilləh əl-Qadi Misirdə bizə rəvayət etdi; dedi: Əhməd bin Cəfər bin Həmdən ət-Tarasusi bizə rəvayət etdi; dedi: Abdullah bin Cəbir əl-Bəzzəz bizə rəvayət etdi; Cəfər bin Muhəmməd bin İsa bin Nuh'u belə deyərkən eşitdim: Muhəmməd bin İsa bin ət-Tabba'ı belə deyərkən eşitdim: Ravh bin Ubadə'ni belə deyərkən eşitdim: "(Yüz) əllinci ildə İbn Cureyc'in yanında idim və Əbu Hənifənin ölüm xəbərini ona çatdırdılar. İstirca etdi və kədərləndi. Dedi: "Elə bir elm əldən getdiki!" İbn Cureyc də həmin il öldü."**²⁸ Kitabın muhaqqiqi deyir: **"İsnadı səhihdir, raviləri siqadır."** İstirca etmək bir kimsə öldükdə "innə lilləhi və innə ileyhi raciun" sözlərini deməkdir.

əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **"Abdulbaqi bin Abdilkərim əl-Muəddib mənə xəbər verdi; dedi: Abdurrahməni bin Ömər əl-Xalləl bizə xəbər verdi; dedi: Muhəmməd bin Əhməd bin Yaqub bin Şeybə bizə rəvayət etdi; dedi: babam bizə rəvayət etdi; dedi: Yaqub bin Əhməd mənə rəvayət etdi; dedi: əl-Həsən bin Əli'ni eşitdim; dedi: Bir adamı Yezid bin Harundan soruşarkən eşitdim; dedi: "Ey Əbu Xalid, gördüklərin arasında ən fəqihi kimdir?" Dedi: "Əbu Hənifə." əl-Həsən (bin Əli) dedi: "Əbu Asimə, yəni ən-Nəbilə soruşdum: "Əbu Hənifə daha fəqihdir yoxsa Sufyan?" Dedi: "Əbu Hənifənin kələsi Sufyandan daha fəqihdir."**²⁹ Şeyx Bəşşər Avvad deyir: **"İsnadı həsəndir, əl-Həsən bin Əli burada əl-Vasiti'dir, siqadır, "ət-Təhzib"in ravilərindəndir. Yaqub bin Əhməd isə güman edirəm ki, hicri 268-ci ildə vəfat etmiş İbn Əsəd'dir – necə ki, qarşıda bu kitabda onun tərcümeyi-halı gələcək – və o, hədisi həsəndir."** əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **"əl-Xalləl bizə xəbər verdi; əl-Həriri bizə xəbər verdi ki, ən-Nəxai onlara rəvayət edib dedi: Muhəmməd bin Əli bin Affən bizə rəvayət etdi; dedi: Muhəmməd bin Abdilməlik əd-Dəqiqi bizə rəvayət etdi; dedi: "Yezid bin Harunu belə deyərkən eşitdim: "(Bizdən öncəki) alimlərlə qarşılaşdım və Əbu Hənifə'dən daha ağıllı, daha fəzilətli, daha təqvalı birini görmədim."**³⁰ Şeyx Bəşşər Avvad deyir: **"İsnadı səhihdir. Muhəmməd bin Abdilməlik (burada) İbn Mərvan əl-Vasiti əd-Dəqiqi'dir və o – "Təhrir ət-Təqrib" kitabında bəyan etdiyimiz kimi – siqadır. Qalan ravilər də siqadırlar."** Yezid bin Harun isə şeyxul-islamdır, böyük imam və alləmədir. Əhməd bin Hənbəl, İbn Main, Əli bin əl-Mədinə təbəqəsində olan alimlərin şeyxidir.

²⁷ "Təxirü Bəğdəd", 15/474;

²⁸ "Tərixü Bəğdəd", 15/463;

²⁹ "Tərixü Bəğdəd", 15/468;

³⁰ "Tərixü Bəğdəd", 15/498;

İmam Vaki bin əl-Cərrah ər-Ruəsi də furu babında İmam Əbu Hənifə'nin görüşləri ilə fətva verərdi. İbn Abdilbərr deyir: **“Həkəm bin Munzir bin Said bizə xəbər verdi; dedi: Yusuf bin Əhməd bizə Məkkədə xəbər verdi; dedi: Əbu Said bin əl-A'rabi bizə xəbər verdi; dedi: Abbas əd-Duri bizə xəbər verdi; dedi: Yəhya bin Maini belə deyərkən eşitdim: “Vaki kimi birini görmədim, Əbu Hənifə'nin rəyi ilə fətva verərdi.”**³¹ Bu xəbər də isnadı səhihdir, isnadındakı rəvilər tanınmış alimlərdir. Bu da dələlət edir ki, hədislərin fiqhində Vaki kimi bir alim Əbu Hənifəyə etimad edirdi. Çünki hədisi nəql etmək ayrı bir fəndir, ondan doğru şəkildə istinbat etmək, hökm çıxarmaq isə tamamilə ayrı bir fəndir.

İbn Abdilbərr deyir: **“Abdullah bin Muhəmməd bin Yusuf mənə rəvayət etdi; dedi: İbn Rahmun mənə rəvayət etdi; dedi: Muhəmməd bin Bəkr bin Dəsə'ni belə deyərkən eşitdim: “Əbu Davud Süleyman bin əl-Əşas əs-Sicistani'ni belə deyərkən eşitdim: “Allah Malikə rəhmət etsin, bir imam idi. Allah əş-Şafi'yə rəhmət etsin, bir imam idi. Allah Əbu Hənifəyə rəhmət etsin, bir imam idi.”**³² İbn Abdilbərr bu xəbəri bir başqa yerdə Abdullah bin Muhəmməd bin Abdilmumin vasitəsi ilə İbn Dəsə'dən rəvayət edir. İsnadı səhihdir və xəbər İmam Əbu Davuddan sabitdir.

Əbu Hənifənin hədisdə siqa və etibarlı olduğunu deyənlərdən biri də İmam Əbu Zəkəriyyə Yəhya bin Main'dir. Tələbəsi İbn Muhriz'in ona verdiyi suallarına aldığı cavabları topladığı kitabında deyir: **“Yəhya bin Maini belə deyərkən eşitdim: Əbu Hənifədə bir bəis yox idi və yalan danışmazdı.” Yəhyanı başqa bir vaxt belə deyərkən eşitdim: “Əbu Hənifə bizim nəzərimizdə sidq əhlindəndir və yalanda ittiham olunmayıb. İbn Hubeyra onu qazi olmaq üçün döydürdü, lakin o, qazi olmaqdan imtina etdi.”**³³ İbn Muhrizin kitabı günümüze qədər gəlib çatıb və Dəməşqdəki “Məcmə əl-Luğatil-Arabiyyə” adındakı dil qurumu tərəfindən nəşr olunub. Hətta ondan sabit olmuş xəbərə əsasən bilirik ki, o, Əbu Hənifə'nin fiqhini əş-Şafi'nin fiqhindən üstün tuturdu. İbn Cunejd öz suallarında bunu belə zikr edir: **“Yəhya bin Mainə dedim: “İnsanın rəyə nəzər salmasına izn verirsənmi?” Dedi: “Hansı rəy?” Dedim: “əş-Şafinin rəyi və Əbu Hənifənin rəyi.” Dedi: “Bir müsəlmana əş-Şafinin rəyinə nəzər salmağı doğru görmürəm, əş-Şafinin rəyinə baxmaqdan Əbu Hənifənin rəyinə baxması daha yaxşıdır.”**³⁴ Onun bu və bənzər sözlərinə əsasən bir çox tarixçi alimimiz onun hənəfi olduğuna qərar veriblər. əz-Zəhəbi ondan bu sözləri zikr etdikdən sonra deyir: **“Əbu Zəkəriyyə – rahiməhullah – furuda hənəfi idi və buna görə də bunu deyib və onda əş-Şafiyyə qarşı azca mənfi rəy var idi.”**³⁵ İbn Maindən Əbu

³¹ “əl-İntiqa”, səh: 211;

³² “Cəmi Bəyənil-İlmi və Fədlihi”, (2196);

³³ İbn Main, “Mərifətur-Ricəl”, 1/79;

³⁴ “Süəlet İbn əl-Cunejd”, səh: 295

³⁵ “Siyər Ələmin-Nubələ”, 11/88;

Hənifəni təvsiq edən sözləri əksər tələbələr rəvayət ediblər. İbn Həcər bunları müxtəsər şəkildə kitabında zikr edir: **“Muhəmməd bin Sad əl-Avfi dedi: İbn Maini belə deyərkən eşitdim: “Əbu Hənifə siqadır, yalnız hifz etdiyi hədisləri rəvayət edir və hifz etmədiklərini rəvayət etməzdi.” Saleh bin Muhəmməd əl-Əsədi də İbn Maindən (belə dediyini) rəvayət edir: “Əbu Hənifə hədisdə siqa idi.”**³⁶

İmam Əhməd bin Abdilləh əl-İclî (h. 182-261) “Tərixus-Siqat” kitabında Əbu Hənifə’ni siqa ravilər arasında zikr edir.³⁷ İmam Əbu Abdilləh Muhəmməd bin Abdilləh əl-Həkim ən-Nisəburi “Mərifətu Ulumil-Hədis” kitabında hədis elmlərindən qırx doqquzuncu elm haqqında danışarkən deyir: **“Bu elmlərdən bu növ hədisləri hifz, müzakirə və təbərrük üçün toplanan tabiin və ətbəut-tabiindən olan məşhur siqa imamları tanımaqdır. Biz onları şərqdən qərbə doğru zikr edəcəyik.”**³⁸ Sonra Mədinə və Məkkədən başlayaraq digər şəhərlərə qədər zikr edir. Kufə əhlindən bu kateqoriyaya daxil olan imamların arasında **“Əbu Hənifə ən-Numən bin Səbit ət-Teymi”** adını da zikr edir.³⁹

Beləliklə də bu yazdıqlarımız sələfdən Əbu Hənifəni təvsiq edən çox sayda alimin olduğunu söyləməyə imkan verir. Bəli, sələfdən onu cərh edənlər də az deyildir. Amma doğrusu budur ki, onu cərh edənlər hədisdə xəta etmək bəbindən, “dabt” bəbindən cərh ediblər. İbn Şəhin adı ilə tanınan böyük hafiz Əbu Həfs Ömər bin Əhməd əl-Bəğdədi (h. 297-385) bu barədə deyir: **“Əbu Hənifə haqqında deyilmiş bu sözləri rəvayət yolları və onlardakı iztirab, onlardakı xətalər kimi başa düşməliyik, yoxsa onun hədis uydurduğunu, mətnə isnad geydirdiyini, isnada mətn geydirdiyini, qarşılaşmadığı şeylə qarşılaşdığını iddia etdiyini qəsd etmirlər. (Əbu Hənifə) bu cür olmayacaq qədər təqvalı və alicənab biri idi. Alimlər onu fiqhdə üstün görüblər; onların arasında əl-Qasim, (Yəhya) bin Main, əş-Şafi, əl-Muqri, İbn Muti, əl-Əvzai, İbnul-Mubərak və (adlarını burada qeyd etmədiyim) sayı çox olan alimlər vardır. Lakin hədisində xətalər var və az rəvayət edən olub. Fiqhdə hədisdən daha çox bəsirətli olub.”**⁴⁰ İbn Şəhin ümumilikdə siqa ravilər haqqında yazdığı kitabında Əbu Hənifəni siqalar arasında zikr edərək deyir: **“Əbu Yusuf hədisdə Əbu Hənifə’dən daha siqa idi. Əbu Hənifə özlüyündə yalan danışmayacaq qədər alicənab biri idi və Əbu Hənifə’nin adı ən-Numən bin Səbitdir.”**⁴¹

Biz burada Əbu Hənifə haqqında gəlmiş xəbərlərin hamısını qeyd etmədik, çünki bunu etmək üçün uzun bir vaxt tələb olunur. Əbu Hənifənin əxlaqına, təqvasına,

³⁶ “Təhzibut-Təhzib”, 10/450;

³⁷ “Tərixus-Siqat”, (1694); “Mərifətus-Siqat”, (1853);

³⁸ “Mərifətu Ulumil-Hədis və Kəmiyyəti Əcnəsihi”, səh: 642;

³⁹ “Mərifətu Ulumil-Hədis”, səh: 649;

⁴⁰ “əl-Muxtələf Fihim”, səh: 77;

⁴¹ “Tərixu Əsmə əs-Siqat”, səh: 241;

ibadətində, fiqhində şahidlik edən səhih xəbərlərin sayı bizim burada qeyd etdiklərimizdən daha çoxdur. Onun ədalətində, hədis rəvayətindəki etibarına dəlalət edən xəbərlər bizim qeyd etdiklərimizdən çoxdur, lakin çox təəssüf ki, o xəbərlərin bir çoxunun isnadını araşdırmaq imkanımız yoxdur, çünki əz-Zəhəbi, əl-Mizzî, İbn Həcər və başqa alimlər o xəbərləri qeyd edərkən bizim əlimizə çatmamış kitablara istinad edərək qeyd edirlər. İbn Abdilbərr bütün xəbərləri yekunlaşdıraraq deyir: **“Əbu Hənifədən rəvayət edənlər, onu təvsiq edənlər, onu tərifləyənlər onun haqqında pis danışanlardan sayca daha çoxdur. Hədis əhlindən onun haqqında pis danışanlara gəldikdə isə ən çox qınadıqları şey rəyə, qiyasa və ircaya dalmasıdır...”**⁴²

---

⁴² “Cəmiul-Bəyən-ilmi və Fədlilihi”, 2/1082;

Əbu Hənifə haqqında yayılmış şayə və iftiralar

Əbu Hənifə haqqında mənfi rəyin formalaşmasındakı əsas faktorlardan biri, bəlkə də ən əsası onun haqqında uydurulmuş iftiraların həmin coğrafiyada yaygın olması və hədis əhlinin tanınmış simaları tərəfindən ağızlarda təkrarlanması olub. Biz bunu nümayiş etdirmək üçün bəzi misallar verəcəyik. Bu iftiraların arasından ən məşhur olanı seçərək başlayaq. Yaqub əl-Fəsevi deyir: **“Əli bin Osman bin Nufeyl mənə rəvayət etdi; Əbu Mushir bizə rəvayət etdi; Yəhya bin Həmzə bizə rəvayət etdi – və Said bu zaman eşidirdi – ki, Əbu Hənifə deyib: “Əgər bir nəfər bu ayaqqabıya ibadət edərək onunla Allaha yaxınlaşmaq istəyərsə bunda bir problem görmərəm.” Said dedi: “Bu, aşkar küfrdür.”**⁴³ Said burada Dəməşqin müftisi Said bin Abdilaziz ət-Tənuxi'dir. Şam torpaqlarında əl-Əvzai'dən sonra ikinci imam hesab olunur, hicri 167-ci ildə vəfat edib. Bu xəbərin isnadı səhihdir, yəni deyə bilərik ki, bu söhbət həqiqətən də Dəməşqdə baş verib. Lakin bunun batil bir şayə olduğu çox aşkardır. Bu şayənin əslinin hardan qaynaqlandığını təxmin etmək çətin olmamalıdır. Əbu Hənifənin əməl və iman mövzusunda mövqeyini olduqca çirkin göstərmək üçün bu cür misallar çəkiblər və tədricən bu misallar Əbu Hənifənin həqiqi sözləri kimi təbliğ edilib. Əbu Hənifəyə görə əməl imandan deyildir, iman adlanmaz. Əbu Hənifənin müxalifləri onun bu sözündən belə nəticə çıxarıblar ki, bir insan nə əməl etsə də şəhadət kəliməsini söylədiyi müddətdə mömin olaraq qalacaq. Amma həqiqətdə İmam Əbu Hənifə belə bir mənanı heç bir zaman qəsd etməyib. Bu rəvayətdəki sözləri Əbu Hənifə kimi bir imamın söyləməsi imkansızdır, o sözləri ən cahil müsəlman belə söyləməz, onu necə bir imama nisbət etmək olar ki?! əl-Xatib əl-Bağdadi səhih isnad ilə rəvayət edir ki, Əbu İshaq əl-Fəzəri Əbu Hənifəyə bu sözü nisbət edir: **“Əbu Bəkrin imanı və İblisin imanı eynidir.”** Bir başqa rəvayətdə isə əl-Fəzəri ona - **“Adəmin imanı və İblisin imanı birdir”** – sözlərini nisbət edir və sonra əlavə edir: **“Kim mürciədəndirsə və bu sözü deməzsə öz məzhəbini çökdürmüş olacaq.”**⁴⁴ Əgər diqqət etsək görəcəyik ki, Əbu İshaq əl-Fəzəri əslində bunu Əbu Hənifə'nin iman mövzusunda mövqeyindən çıxarıb, yoxsa Əbu Hənifə heç bir zaman Adəm peyğəmbər ilə İblisin imanını bir hesab etməz, hər ikisi də Əbu Hənifəyə görə mömin ola bilməz. Bütün bunlar onu göstərir ki, bu cür sözlər Əbu Hənifə üçün ilzəm babından ortaya çıxarılmış sözlərdir.

Əbu Hənifə haqqında yayılmış digər çirkin şayə onun əl-Cəhm bin Safvan'ın etiqadına tabe olduğunu iddia etmək olub. Hətta tələbəsi Əbu Yusuf'un adından müəllimi Əbu

⁴³ “əl-Mərifə vat-Tərix”, 2/784;

⁴⁴ “Tərixu Bəğdəd”, 15/509-510;

Hənifə haqqında onun cəhmi olduğuna dair şahidlik uydurulub. Yaxud da bir başqa xəbərdə əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“əl-Həsən bin əl-Hüseyn bin əl-Abbəs bin Dumə ən-Nəali bizə xəbər verdi; dedi: Əhməd bin Cəfər bin Səlm əl-Xuttuli bizə xəbər verdi; dedi: Əhməd bin Əli əl-Əbbər bizə rəvayət etdi; dedi: Mənsur bin Əbi Muzəhim bizə rəvayət etdi; dedi: Əbul-Əxnəs əl-Kinəni mənə rəvayət etdi; dedi: Əbu Hənifəni gördüm və ya mənə siqə rəvayət etdi ki, Əbu Hənifəni görüb ki, Xorasandan gəlmiş ağası əl-Cəhm’in dəvəsinin ipindən tutub onu Kufənin yollarında yürüyərək dartıb aparırdı.”**⁴⁵ İndi biz bilmirik bu “siqə” olan kimdir, amma Əbu Hənifədən müttəvatir yollarla sabit olan budur ki, o, cəhmilərə qarşı mübarizə aparıb. Ondən sonra belə bir xəbəri necə səhih hesab etmək olar ki?! Əbu Hənifənin cəhmi olması haqqında xəbərler müxtəlif kitablarda keçir.

Əbu Hənifə haqqında yayılmış şayələrdən biri də Quranın məxluq olması ilə bağlıdır. Hətta əl-Xatib əl-Bağdadi’nin sözlərinə diqqət edin: **“Quranın məxluq olması rəyinə gəldikdə isə bəziləri deyib ki, Əbu Hənifə bu rəydə olmayıb. Ondən məşhur olan isə budur ki, o, bunu deyirdi və buna görə tövbə etdirilib.”**⁴⁶ Bu da əl-Xatib əl-Bağdadi kimi bir alimdən sədiq olmuş sözlərdir. Təbii ki, əl-Xatib əl-Bağdadi bu dediyini öz havasından demir, ona gəlib çatmış xəbərlərə əsaslanaraq deyir. Bu xəbərləri biz İbn Adiy əl-Curcəni, Abdullah bin Əhməd, Əbu Zəkəriyyə əs-Səci və başqalarının kitablarından oxuya bilirik. “əl-İləl və Mərifətir-Ricəl” kitabında Abdullah bin Əhməd deyir: **“Atam mənə rəvayət etdi; dedi: Muəmməl bizə rəvayət etdi; dedi: Sufyan əs-Səvri’ni belə deyərəkən eşitdim: “Əbu Hənifə iki dəfə tövbə etdirilib.” Atam mənə rəvayət etdi; dedi: Sufyan bin Uyeynə’ni belə deyərəkən eşitdim: “Əbu Hənifə iki dəfə tövbə etdirilib.”**⁴⁷ Yəqub əl-Fəsəvi və Əbu Cəfər əl-Uqeyli kitablarında səhih isnadlarla rəvayət edirlər ki, Muaz bin Muaz belə deyib: **“Əbu Hənifə küfrdən iki dəfə tövbə etdirilib.”**⁴⁸ Abdullah bin Əhməd “əs-Sunnə” kitabında deyir: **“Əhməd bin Muhəmməd bin Yəhya bin Said əl-Qattan mənə rəvayət etdi; Yəhya bin Adəm bizə rəvayət etdi; Şərik və Həsən bin Saleh bizə rəvayət etdilər ki, onlar Əbu Hənifəni görüblər və o, iki dəfə tövbə etdirilib.”**⁴⁹ Abdullah bin Əhməd deyir: **“Əbu Bəkr bin Xalləd əl-Bəhili mənə rəvayət etdi; dedi: Yəhya bin Saidi belə deyərəkən eşitdim: “Sufyan (əs-Səvri) bizə rəvayət etdi; dedi: “Əbu Hənifənin əshabı onu iki dəfə tövbə**

⁴⁵ “Tərixu Bəğdəd”, 15/514;

⁴⁶ “Tərixu Bəğdəd”, 15/516;

⁴⁷ “əl-İləl və Mərifətir-Ricəl”, 2/545;

⁴⁸ əl-Uqeyli, “əd-Duafə əl-Kəbir”, 4/268; əl-Fəsəvi, “əl-Mərifə vat-Tərix”, 2/786;

⁴⁹ “əs-Sunnə”, (337); əl-Qadi Əbu Abdilləh Şərik bin Abdilləh özü mühəddislər tərəfindən əzbərindəki zəifliyə görə tənqid olunub. Həsən bin Saleh isə böyük bir imamdır, böyük alimdir, lakin mühəddislər onu da şiddətlə tənqid ediblər, hədisini tərək ediblər, çünki o da Əbu Hənifə kimi zalım əmirlərə qarşı çıxmağa icazə verirdi və cümələrdə iştirak etməzdi. Tam səmimiyyətlə deyə bilərik ki, Həsən bin Saleh də Əbu Hənifə kimi hədis əhlinin tənqidinə tuş gəlib.

etdiriblər.”⁵⁰ İbn Abdilberr deyir: “əs-Səci zikr edib dedi: Əbu Hatim ər-Razi bizə xəbər verdi; dedi: əl-Abbas bin Abdilazim bizə Muhəmməd bin Yunus’dan belə dediyini xəbər verdi: “Əbu Hənifə ona görə tövbə etdirilib ki, çünki Quran məxluqdur deyirdi. Tövbə etdirən İsa bin Musa olub.”⁵¹ Əbu Zura əd-Diməşqi deyir: “Muhəmməd bin əl-Valid mənə xəbər verdi; dedi: Əbu Mushir’i belə deyərkən eşitdim: əl-Qadi Sələmə bin Amr’ı minbər üstündə belə deyərkən eşitdim: “Allah Əbu Hənifəyə rəhm etməsin, çünki Quranın məxluq olduğunu ilk iddia edən o olub.”⁵² Hətta əl-Xatib əl-Bağdadi isnad ilə Həsən bin Əbi Məlik’dən, onun da Əbu Yusuf’dan belə dediyini rəvayət edir: “Quranın məxluq olduğunu ilk deyən Əbu Hənifə’dır.” Bir başqa isnad ilə yenə Həsən bin Əbi Məlik’dən belə rəvayət edir: “əl-Qadi Əbu Yusufa dedim: “Əbu Hənifə Quran haqqında nə deyirdi?” Dedi: “Quranın məxluq olduğunu deyirdi.” Soruşdum: “Bəs sən, ey Əbu Yusuf?” Dedi: “Xeyr.”

Quranın məxluq olması ittihamına gəldikdə Əbu Hənifə bu ittihamdan çox uzaqdır. Əksinə ondan gələn xəbərlər əksini sübut edir. əl-Hafiz İbn Nəccər əl-Bağdadi kitabında əl-Xatib əl-Bağdadi’yə rədd verərək yazır: “Əbu Hənifənin tələbələri müsəlmanların əksər ölkələrində şəriksizdirlər və onların fəqihləri hər bir əsrdə sayılamayacaq qədər çoxdur; onların hamısı Əbu Hənifə’dən rəvayət edirlər ki, Quranın məxluq olduğunu deyənlərin arxasında namaz qılınmaz.”⁵³ Quranın məxluq olması görüşünü ilk çıxaranların başında Cəhm bin Safvan durur. Əbu Hənifə’dən məşhur və sabit olan budur ki, o, cəhmiləri lənətləyib. əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: “əl-Xalləl bizə xəbər verdi; dedi: əl-Həriri bizə xəbər verdi ki, Əli bin Muhəmməd ən-Nəxai onlara rəvayət edib; dedi: Muhəmməd bin əl-Həsən bin Mukram bizə rəvayət etdi; dedi: Bişr bin əl-Valid bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Yusufu belə deyərkən eşitdim: Əbu Hənifə dedi: “İnsanların ən şərillərindən olan iki sinif Xorasandadır: cəhmiyyə və müşəbbihə.” Ola bilsin ki, (müşəbbihə yerinə) “muqatiliyyə” dedi.”⁵⁴ Şeyx Bəşşər Avvad isnadının səhih olduğunu, ravilərinin siqə olduqlarını deyir. Bu xəbərdən sonra əl-Xatib deyir: “ən-Nəxai dedi: Muhəmməd bin Əli bin Affən bizə rəvayət etdi; dedi: Yəhya bin Abdilhəmid bin Abdirrahmən əl-Himməni bizə atasından rəvayət etdi: Əbu Hənifəni belə deyərkən eşitdim: “Cəhm bin Safvan kafirdir.” Şeyx Bəşşər bu xəbər haqqında deyir: “İsnadı həsəndir; Əbu Yəhya əl-Himməni – daha əvvəl bəyan etdiyimiz kimi – saduqdur, hədisdə həsəndir.” Bu ittihamları o dövrdə bəzi alimlər də təsdiqləməyiblər. əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: “ən-Nəxai dedi: Əbu Bəkr əl-Mərruzi bizə rəvayət etdi; dedi:

⁵⁰ “əs-Sunnə”, (267);

⁵¹ “əl-İntiqā fi Fədəil əs-Sələsəti əl-Əimmətil-Fuqahə”, səh: 151;

⁵² “Tərix Əbi Zura əd-Diməşqi”, səh: 506;

⁵³ “ər-Radd alə Əbi Bəkr əl-Xatib əl-Bağdadi”, səh: 50;

⁵⁴ “Tərixu Bəğdəd”, 15/514;

Əbu Abdilləh Əhməd ibn Hənbəli belə deyərkən eşitdim: “Bizim nəzərimizdə Əbu Hənifənin Quranın məxluq olduğunu deməsi səhih deyildir.”⁵⁵ Şeyx Bəşşər isnadının səhih olduğunu deyir. Muhəmməd əl-Xuleyfi bu xəbəri həzm edə bilmədiyi üçün isnadındakı ən-Nəxai'yə hücum çəkib. əl-Xuleyfi'yə görə ən-Nəxai hənəfidir və başqalarının rəvayət etmədiyi bəzi xəbərləri rəvayət etdiyi üçün ona etibar etmək olmaz. Başqa sözlə hənəfi olduğu üçün bu xəbərləri uydurmuş olması mümkündür, təəssübkeşlikdən edə bilər. Çox qəribədir ki, Əbu Hənifəni qınamaq üçün hədis qaydalarına əsaslanmağa çağıran əl-Xuleyfi bu yerdə Əbu Hənifəni müdafiə edən xəbəri rədd etmək üçün hədis qaydalarına müxalif olur. İsnaddakı ən-Nəxai – daha öncə haqqında qısaca hökm vermişdik – Əbul-Qasim Əli bin Muhəmməd bin əl-Həsən bin Muhəmməd ən-Nəxai'dir. İbnul-Kəs adlı ilə tanınır, qazidir, kufəlidir. əl-Xatib əl-Bağdadi onun haqqında deyir: **“Siqa və fəzilətli idi, Əbu Hənifənin məzhəbi üzərinə fiqhi gözəl bilirdi, Quran oxutdurardı.”**⁵⁶

Həmçinin Hafiz Əbul-Həsən bin Sufyan'dan onun siqa olduğuna dair şahidliyini də nəql edir. əd-Dəraqutni və İbn Şəhin kimi hafizlərin şeyxidir və ondan hədis rəvayət ediblər. Bu alimin Əbu Hənifə ilə bağlı başqalarının rəvayət etmədikləri xəbərləri zikr etməsində qəribə heç bir şey olmamalıdır, çünki bu alim öz dövrünün digər alimlərindən fərqli olaraq Əbu Hənifə haqqında deyilmiş xəbərlərlə maraqlanıb və özünü siqa olan şeyxlərindən eşitdiyi o xəbərləri toplayıb. Əgər başqalarının rəvayət etmədikləri xəbərlərlə seçilmək ittiham üçün əsas olsaydı çox sayda hədis imamını rahatlıqla ittiham edə bilərdik. əl-Xatib əl-Bağdadi özü də görürdü ki, ən-Nəxai başqalarının rəvayət etmədiyi xəbərləri rəvayət edib, bununla belə onun tərcümeyi-halında haqqında mənfi heç bir şey zikr etmir. Üstəlik zahir olan budur ki, Əbul-Qasim ən-Nəxai öz imamı Əbu Hənifə haqqındakı xəbərləri bir kitaba toplayıb və əl-Xatib oradan nəql edib. Bəzi qaynaqlarda həmin kitabın adı “Tuhfətus-Sultan fi Mənəqib ən-Numən” olaraq keçir. Görünür ki, İmam Əhmədə bu barədə xəbərlər gəlib çatırdı və Əhməd özü də oğlu Abdullahın xəbər verdiyi kimi bu xəbərləri təkrarlayırdı. Lakin daha sonra bu xəbərlərin səhih olmamağı qənaətinə gəlib və ən böyük tələbələrindən Əbu Bəkr əl-Mərruzi bunu İmam Əhməddən eşidib, hifz edib və nəql edib.

əl-Qadi Əbu Yusuf'un öz müəllimi Əbu Hənifə haqqında bu ittihamı təsdiqləməsinə gəldikdə isə bunun yalan olduğu aşkardır. Əvvəla qeyd edək ki, eyni xəbəri Həsən bin Əbi Malik fərqli bir ləfz ilə öz şeyxi Əbu Yusufdan zikr edib. Muhəmməd bin Xaləf bin Həyyən (vəfatı hicri 306) “Əxbərul-Qudat” kitabında deyir: **“İshaq bin İbrahim bin Abdirrahmən Əbu Yaqub Lulu bizə rəvayət etdi; dedi: İshaq bin Abdirrahmən mənə əl-Həsən bin Əbi Malik'dən, o da Əbu Yusuf'dan belə dediyini rəvayət edir: “Quranın məxluq olmadığını ilk deyən Əbu Hənifədir.”**⁵⁷ Bu xəbəri İbn Həyyən kitabında Əbu Hənifəni tərifləyən məzmununda zikr edir, yəni əlyazmada xəta olduğunu düşünmək özü xəta olardı. Mənası isə o

⁵⁵ “Tərixu Bəğdəd”, 15/517;

⁵⁶ “Tərixu Bəğdəd”, 13/540;

⁵⁷ “Əxbərul-Qudat”, 3/257-258;

zaman belə olacaq ki, Kufədə ilk dəfə cəhmin bu bidətinə qarşı etiraz edən Əbu Hənifə olub. Üstəlik səhih sənədlərlə sabit olub ki, Əbu Yusuf bunu inkar edib. İmam əl-Beyhəqi “əl-Əsma vas-Sifət” kitabında deyir: **“Əbu Abdilləh Muhəmməd bin Muhəmməd bin Yusuf bin İbrahim əd-Dəqqaq’ın kitabında əl-Qasim bin Əbi Saleh əl-Həməzəni’nin Muhəmməd bin Əyyub ər-Razi’dən rəvayətini oxudum; dedi: Muhəmməd bin Səbiq’i belə deyərkən eşitdim: Əbu Yusuf’dan soruşdum: “Əbu Hənifə Quranın məxluq olduğunu deyirdimi?” Dedi: “Allah qorusun! Nə də mən deyirəm.” Soruşdum: “Cəhmin rəyi üzərində idimi?” Dedi: “Allah qorusun! Nə də mən o rəydəyəm!” Raviləri siqadır. Əbu Abdilləh əl-Hafiz icazə ilə mənə bildirdi; Əbu Said Əhməd bin Yaqub əs-Səqafi bizə xəbər verdi; Abdullah bin Əhməd bin Abdirrahmən bin Abdilləh əd-Dəştəki bizə rəvayət etdi; dedi: Atamı belə deyərkən eşitdim: əl-Qadi Əbu Yusufu belə deyərkən eşitdim: Əbu Hənifə ilə - rahiməhullah – tam bir il Quranın məxluq olub olmaması barəsində danışdım. O və mən rəydə ittifaq etdik ki, Quranın məxluq olduğunu deyən kafirdir.” Əbu Abdilləh dedi: “Bunun ravilərinin hamısı siqadır”.**⁵⁸ əl-Beyhəqi’nin sözləri burada bitir. Həmçinin əz-Zəhəbi deyir: **“İbn Əbi Hətim əl-Hafiz (əs-Sunnə kitabında) deyir: Əhməd bin Muhəmməd bin Muslim bizə rəvayət etdi; Əli bin əl-Həsən əl-Kərai bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Yusuf dedi: “Əbu Hənifə ilə altı ay münazirə etdim. Beləliklə də rəylərimiz ittifaq etdi ki, Quranın məxluq olduğunu kim deyərsə kafirdir.”**⁵⁹ Bu isnad da səhihdir. Əbu Hənifə’nin Quranın məxluq olduğunu deməsi bir kənarda qalsın, bunu deyənləri təkfir edərdi.

Əlavə edək ki, ilk dövr hənəfi alimləri də bu iftiranı rədd ediblər, bu ittihamlara qarşı çıxıblar. əl-Xatib əl-Bağdadi deyir: **“ən-Nəxai dedi: Muhəmməd bin Şəzən əl-Cəvhəri bizə rəvayət etdi; dedi: Əbu Süleyman əl-Cuzəcəni’ni və Muallə bin Mənsur ər-Razi’ni belə deyərkən eşitdim: “Nə Əbu Hənifə, nə Əbu Yusuf, nə Zufər, nə də Muhəmməd, onun (yəni Əbu Hənifənin) tələbələrindən heç biri Quran haqqında danışmayıb. Quran haqqında danışanlar sadəcə Bişr əl-Mərisi və İbn Əbi Duad olub və onlar Əbu Hənifənin əshabı haqqında mənfi rəyin ortaya çıxmasına səbəb olublar.”**⁶⁰ Şeyx Bəşşər isnadının səhih olduğunu deyir. Quran haqqında danışmaq ilə Quranın məxluq olduğunu deməyi qəsd edir. Əbu Süleyman Musa bin Süleyman əl-Cuzəcəni’dir. əz-Zəhəbi onu “alləmə, imam” olaraq vəsf edir. əl-Qadi Əbu Yusuf və Muhəmməd bin əl-Həsən əş-Şeybəni’nin tələbəsi olub. İbn Əbi Hatim ər-Razi zikr edir ki, Əbu Süleyman Quranın məxluq olduğunu deyənləri təkfir edərdi. Həmçinin Muallə ər-Razi də Bağdad şəhərində yerləşmiş hənəfi fəqihlərindəndir, orada əl-Qadi Əbu Yusuf’dan və

⁵⁸ “əl-Əsma vas-Sifət”, (550, 551);

⁵⁹ “əl-Uluvv lil-Aliyyil-Ğaffər”, səh: 152;

⁶⁰ “Tərixu Bəğdəd”, 15/518;

Muhəmməd əş-Şeybəni'dən elm alıb. əz-Zəhəbi onu "alləmə, hafiz, fəqih Əbu Yalə əl-Hənəfi" olaraq tanıdır. Bu alimlərin şahidliklərindən başa düşürük ki, Əbu Hənifə haqqında bu ittihamın ortaya çıxmasına həm də bu fitnəni başlanan mötəzililərin fiqhdə hənəfi olmaqları imkan vermişdi. Ola bilsin ki, bu mötəzili alimlər öz iddialarını Əbu Hənifəyə nisbət edirdilər. Bunu təsdiqləyən digər xəbəri bizə Abdullah bin Əhməd "əs-Sunnə" kitabında rəvayət edir: **"Əbu Musa əl-Ənsari bizə rəvayət etdi; İsmail bin Həmməd bin Əbi Hənifə'ni belə deyərkən eşitdim ki, "bu, onun dinidir və atalarının dinidir, Quranın məxluq olmasını qəsd edir."**⁶¹ İsmail Əbu Hənifə'nin nəvəsidir və qazi kimi çalışıb. Quranın məxluq olduğunu deyənlərdəndir. Bəziləri onun bunu təqiyə olaraq dediyini zikr ediblər. Lakin məşhur olan budur ki, özlərini Əbu Hənifəyə nisbət edən mötəzililər Quranın məxluq olduğunu isbat etdikdə Əbu Hənifə və tələbələri haqqında da belə bir fikir formalaşdırıblar. İbn Abdilbərr deyir: **"(İbnud-Dəxil) dedi: Əbu Həmid Əhməd bin İbrahim bizə xəbər verdi; dedi: Səhl bin Amir bizə xəbər verdi; dedi: Bişr bin əl-Valid'i belə deyərkən eşitdim: "Möminlərin əmiri əl-Məmunun yanında idik və İsmail bin Həmməd bin Əbi Hənifə dedi: "Quran məxluqdur və bu, mənim rəyimdir və mənim atalarımın rəyidir." Bişr bin əl-Valid dedi: "Sənin rəyinə gəldikdə bəli, elədir. Atalarının rəyinə gəldikdə isə elə deyildir."**⁶² Yuxarıda Əbu Süleyman əl-Cuzəcəni və Muallə ər-Razi'nin sözləri ilə də tanış olduq. Bişr bin əl-Valid isə İraqın qazisi Əbul-Valid Bişr bin əl-Valid əl-Kindi'dir. Hənəfi alimlərindəndir. Əbu Yusuf və Muhəmməd bin əl-Həsən əş-Şeybəni'nin yanında tələbəlik edib. əl-Qadi Əbu Yusuf'un kitablarını ondan rəvayət edib. Bizim qarşımızda Əbu Süleyman əl-Cuzəcəni, Muallə ər-Razi, Bişr bin əl-Valid kimi ilk dövr hənəfi alimlərinin şahidlikləri vardır və onlar hədis əhli yanında siqa, etibarlı alimlər sayılırlar. Onların şahidlikləri bu məqamda kifayət etməlidir. Həmçinin İmam Əbu Hənifə ona mənsub edilən ən məşhur əqidə kitabında deyir: **"Quran Allahın kəlamıdır, mushaflarda yazılıdır, sinələrdə əzbər bilinir, dillərdə oxunulur və peyğəmbərə - aleyhissalətu vassələm – nazil edilir. Bizim Quranı tələffüz edərkən tələffüzümüz məxluqdur və onu yazarkən yazdığımız məxluqdur, onu oxuyarkən oxumağımız məxluqdur, (amma) Quran (özü) məxluq deyildir."**⁶³ Bura hənəfi imamlarından Əbu Cəfər ət-Tahavi'nin qələmə aldığı əqidə kitabını da əlavə edə bilərik, çünki o da öz şeyxlərindən öyrəndiyinə əsasən Quranın məxluq olmadığını həmin kitabda təsdiqləyir və önəmli olan budur ki, ət-Tahavi yazdığı kitabın Əbu Hənifə'nin və iki tələbəsi Əbu Yusuf və Muhəmməd əş-Şeybəni'nin etiqadını təmsil etdiyini deyir. ət-Tahavi hənəfi məzhəbinə keçərkən Əbu Cəfər Əhməd bin Əbi İmran əl-Bağdadi'dən hənəfi məzhəbinin üsulunu və furusunu öyrənir. İbn Əbi İmran isə Əbu Yusuf və Muhəmməd əş-Şeybəni'nin tələbələrindən elm alıb və Bişr bin əl-Valid həmin müəllimlərdən biridir.

⁶¹ "əs-Sunnə", (235)

⁶² "əl-İntiqā", səh: 166;

⁶³ "əl-Fiqh əl-Əkbər", səh: 20;

Küfrdən tövbə etdirilməsi iddiasına gəldikdə isə hər şeydən əvvəl diqqət çəkək ki, rəvayətlərdə bunu Əbu Hənifəyə nisbət edən adların çoxluğuna aldanmamaq lazımdır. Çünki yaxından təhqiq edildikdə görəcəyik ki, bu iddia sonunda bir iki alimə gəlib dayanır. Misal üçün Muaz bin Muaz'dan gələn başqa xəbərlərə nəzər salsaq görəcəyik ki, bunu çox rəvayətdə Sufyan əs-Səvri'dən nəql edir. İkincisi budur ki, bu rəvayətlər çox fərqli ləzflərlə gəlib, bəzilərinə küfrdən, bəzilərinə zındıqlıqdan, bəzilərinə dəhriyyəçilikdən, yəni materializmdən tövbə etdirildiyi deyilir. Burada mümkün olan budur ki, Əbu Hənifə həqiqətən də nədənsə tövbə etdirilib. Lakin biz bu tövbə etdirmənin nə qədər haqlı olduğundan əmin deyilik, tövbə edənin də kim olması haqqında fərqli xəbərlər gəlir; bəzən Kufənin valisi İsa bin Musa, bəzən qazisi tərəfindən tövbə etdirildiyi deyilir. Əbu Hənifənin irca məsələsində öz şeyxi Həmməd kimi tutduğu mövqeyinə müxaliflər çox çirkin bir don geyindirirdilər. Yuxarıda bunun misallarını verdik. Onun əməli imandan görməmək barəsində dediyi sözləri hədis əhlindən bəzi qismlər Adəm peyğəmbərlə İsanı imanda bərabər etmək, ayaqqabıya ibadət etməyə icazə vermək şəklində təqdim edirdilər. Ola bilsin ki, Kufədə bu barədə yayılmış şayəyə görə vali Əbu Hənifəni tövbə etdirsən. Lakin belə bir tövbə etdirmə haqsız olacaq, çünki Əbu Hənifə “əməl imandan deyildir” deməklə heç də müxaliflərin ilzəm etdikləri mənalara qəsd etmirdi. Lakin Əbu Hənifənin üzünə duracaq şahidləri tapmaq çətin deyildi və bundan təkcə Əbu Hənifə əziyyət çəkməmişdi, dövrünün başqa alimləri də düşmənçiliklərdən öz payını almışdı.

Bəzilərinə görə isə bu tövbə etdirilmə hadisəsi xaricilərin lideri əd-Dahhək əş-Şəri'nin Kufəyə daxil olması zamanı baş verib və bundan sonra “Əbu Hənifə iki dəfə küdrdən tövbə etdirilib” sözü yayılıb. Bunu Əbul-Muəyyəd Muhəmməd bin Mahmud əl-Xavarazmi “Cəmiul-Məsənid” kitabında deyir. Həmçinin İbn Həmdun “ət-Təzkira əl-Həmduniyyə” kitabında da bu izahı qeyd edir.⁶⁴ Bunu həmçinin Ruknuddin Əbul-Fədl əl-Kirməni hicri 460-cı ildə vəfat etmiş hənəfi alimi Əbu Bəkr Atiq bin Davud əl-Yəməni'dən də nəql edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, o dövrdə ümumiyyətlə kimlərsə bu cür ittihamlarla gözdən salmaq nadir bir hal deyildi. Bu ittihamlardan öz nəsibini almış çox alim olub. Onlardan da biri İmam əş-Şafi'nin tələbəsi İmam İsmail bin Yəhya əl-Muzəni olub. əl-Hafiz İbn Abdilbərr onun haqqında danışarkən deyir: **“Misir əhlindən ona düşmənçilik edənlər, onunla mübarizə aparanlar ona iftira atırdılar ki, guya o, “Quran məxluqdur” deyirdi. Bu isə ondan səhih deyildir. Buna görə Misir əhlindən çox adam onu tərk etmişdi, hətta məsciddə dirəklərdən birində öz tələbələrindən ona yaxın insanla toplaşib oturardı.”**⁶⁵ əl-Muzəni kimi böyük bir imam on nəfər tələbəsi ilə qalacaq qədər tərk olunmuşdu. O, hədis əhlindən tanınmış bir zat idi. Əbu Hənifə isə rəy əhlindən idi və rəy əhlinə qarşı düşmənçilik daha şiddətli idi. Bundan da daha xəfif ittiham ilə əl-Buxari'ni cərh ediblər. Quran məxluqdurmu

⁶⁴ “Cəmiul-Məsənid”, 1/66-67; “ət-Təzkira əl-Həmduniyyə”, 9/286;

⁶⁵ “əl-İntiqā”, səh: 110;

sualına “qulların felləri məxluqdur” cavabını verdiyi üçün Nisəbur şəhərindəki elm əhli onu tərk edir. Nisəbur şəhərində Muslim bin əl-Həccəc və Əhməd bin Sələmə’dən başqa heç kim əl-Buxari’dən elm götürməyi yaxşı bir ideya hesab etmirdi və buna görə də əl-Buxari o şəhəri tərk etməli olur. Hətta Əbu Zura ər-Razi və Əbu Hatim ər-Razi kimi hədis əhlinin iki böyük imamı əl-Buxari’ni tərk edirlər, ondan rəvayət etdiklərinin üstündən xətt çəkirlər. Nəzərə alaq ki, əl-Buxari də hədis əhlinin imamlarından idi, lakin sahib olduğu bu status onu bu aqibətdən qoruya bilməmişdi.

Əbu Hənifəyə də bu çərçivədən baxmağımız lazımdır. Ona görə də Yəhya bin Main – rahiməhullah – hədis əhlinin Əbu Hənifəyə qarşı tutduğu mövqeni aşırılıq kimi dəyərləndirib. əl-Hafiz İbn Abdilbərr deyir: **“Abdurrahmən bin Yəhya bizə rəvayət etdi; Əhməd bin Said bizə rəvayət etdi; Əbu Said bin əl-A’rabi bizə rəvayət etdi; Abbas bin Muhəmməd əd-Duri bizə rəvayət etdi; dedi: Yəhya bin Maini belə deyərkən eşitdim: “Bizim əshabımız (yəni hədis əhli) Əbu Hənifə və onun əshabı haqqında ifrata varırlar.”**⁶⁶ Kitabı təhqiq etmiş Əbul-Əşbəl əz-Zuheyri isnadının səhih olduğunu deyir. əl-Hafiz İbn Abdilbərr də bunu təsdiqləyərək deyir: **“Hədis əhli Əbu Hənifəni qınamaqda ifrata varıb və bunda həddi aşılırlar. Bunu vacib edən səbəb isə - onlara görə - (Əbu Hənifənin) rəyi və qiyası əsərlərin önünə keçirməsi və bu ikisini nəzərə almasıdır.”**⁶⁷ Şeyxul-İslam İbn Teymiyyə də bu mənanı ifadə edərək deyir: **“Eləcə də Əbu Hənifəyə alimlər bəzi şeylərdə müxalif olsalar da, onun (bəzi sözlərini) inkar etmiş olsalar da, heç kim onun fiqhində, fəhmində və elmində şəkk etmir. Onu gözdən salıb çirkin göstərmək üçün ondan bəzi şeylər nəql ediblər və bu nəqllərin ona qarşı yalan olması qətidir. Çöl donuzu və bu kimi məsələlər bunun misalıdır.”**⁶⁸

Hətta hədis əhlindən bəziləri üçün Əbu Hənifə barəsində iftiralar uydurmaq fəzilətli bir iş hesab olunub. Misal üçün Nueym bin Həmməd əl-Mərvazi bununla tanınır. İbn Həcər əl-Asqaləni deyir: **“Əbul-Fəth əl-Əzdi dedi: “Deyirlər ki, (Nueym bin Həmməd) sünnəti gücləndirmək üçün hədis uydurardı və Əbu Hənifəni qınamaq üçün hekayələr uydurardı, hamısı yalandır.”**⁶⁹ İmam əz-Zəhəbi deyir: **“əl-Abbas bin Musab (dedi:) Nueym bin Həmməd əl-Fəridi Əbu Hənifəyə rədd vermək üçün kitablar çıxardı.”**⁷⁰ Nueym bin Həmməd bu xəbərlərlə ricəl kitablarında məşhurdur, lakin tək deyildir. Başqaları da Əbu Hənifə haqqında yalanlar uydurublar və buna biz yuxarıda verdim misallardan əmin ola bilərik.

Əbu Hənifə’ni tənqid etməyə əsas verən digər böyük səbəb isə onun rəy əhli olması idi. Ona görə də onun müasirlərindən gəlmiş bəzi xəbərlərdə Əbu Hənifə’ni sünnəyə

⁶⁶ “Cəmiul-Bəyənil-İlmi və Fədlihi”, 2/1081;

⁶⁷ “Cəmiu Bəyənil-İlmi və Fədlihi”, 2/1079;

⁶⁸ “Minhəc əs-Sunnə ən-Nəbəviyyə”, 2/619-620;

⁶⁹ “Təhzi-but-Təhzi”, 10/463;

⁷⁰ “Siyər Ələmin-Nubələ”, 10/599;

müxalif olmaqda ittihat ediblər. Bəziləri onun yüz məsələdə, digərləri iki yüz məsələdə hədislərə müxalif olduğunu deyiblər. İbn Abdilbərr bu mənada gəlmiş xəbərlərə izahat verir və bunun ictimaiyyətdəki fərqlərdən qaynaqlandığını deyir, çünki heç bir müsəlman imam peyğəmbərdən – salləllahu aleyhi və səlləm – gəlmiş bir hədisin səhihliyinə inandığı halda ona müxalif olmaz. İmam Maliki də sünnətə müxalif olmaqda ittihat ediblər. İbn Abdilbərr deyir: **“Yəhya bin Səlləm zikr edib dedi: İbrahim bin əl-Əğləb’in məscidində Abdullah bin Gənim’i əl-Leys bin Sad’dan belə dediyini rəvayət edərkən eşitdim: “Malik bin Ənəsdən yetmiş məsələni hesaba aldım; onların hamısında öz rəyi ilə görüş bildirərək Allahın elçisinin – salləllahu aleyhi və səlləm – sünnətinə müxalif olub.”**⁷¹ Bu təbii ki, İmam əl-Leys bin Sad’ın ictimaiyyətinə nisbətə həqiqətdir, bunun mütləq həqiqət olması vacib deyildir. Eyni şəkildə də İmam Malikə görə əl-Leys müəyyən məsələlərdə sünnətə müxalif olub. Bu mənada gəlmiş xəbərlər imamlar üçün tənə hesab edilməməlidir. Ona görə də İbn Teymiyyə deyir: **“Hər kim Əbu Hənifə və ya müsəlman imamlardan qeyrisi haqqında onların qiyasa görə və ya başqa şeyə görə səhih hədisə qəsdən müxalif olduqlarını güman edərsə onlar haqqında xəta etmişdir, ya zənn ilə, ya da havasına görə danışmışdır.”**⁷²

---

⁷¹ “Cəmiu Bəyən-il-İlmi və Fədhlihi”, 2/1080;

⁷² “Məcmu əl-Fətəva”, 20/304;

Əbu Hənifənin imamlığı üzərində ittifaq

Əbu Hənifə haqqında sələfdən varid olmuş xəbərlərdən xəbəri olan böyük hədis alimləri bununla belə onu imam olaraq qəbul ediblər, onun haqqında yalnız xeyir söyləyiblər. Müxtəlif məzhəblərdən olan alimlər Əbu Hənifənin fəzilətləri barəsində kitablar yazıblar. əz-Zəhəbi əş-Şafi'i "Mənəqibu Əbi Hənifətə və Sahibeyhi Əbi Yusuf və Muhəmməd" adlı kitabını, əl-Hafiz Yusuf bin Abdilhədi əl-Hənbəli "Tənvirüs-Sahifə bi Mənəqib əl-İməm Əbi Hənifə" kitabını, Cələluddin əs-Suyuti əş-Şafi'i "Təbyidüs-Sahifə", əl-Hafiz Muhəmməd bin Yusuf əs-Salihi "Uqudul-Cumən", İbn Həcər əl-Məkki "əl-Xayrat əl-Hisən" kitabını qələmə alıb. Digər hafizlər ayrıca kitab yazmasalar da öz kitablarında onun tərcümeyi-halını zikr edirlər. Misal üçün əl-Hafiz Əbu Sad Abdulkərim bin Muhəmməd əs-Səm'ani (vəfatı hicri 562) "əl-Ənsəb" kitabında onun tərcüməsini bir neçə səhifədə zikr edir və haqqında xeyirdən başqa heç bir şey qeyd etmir. Həmçinin Əbu Zəkəriyyə əs-Səlməsi əl-Əzdi (h. 494-550) "Mənəzil əl-Əimmətil-Arbə" adlı kitabında onu yalnız xeyirlə zikr edir. Əbu İshaq əş-Şirazi (h. 393-476) "Tabəqat əl-Fuqahə" kitabında Əbu Hənifəni fiqhədə bir imam olaraq zikr edir və haqqında heç bir irad gətirmir. Yaxud da böyük şafi'i mühəddislərdən İmam Əbus-Səadət İbnul-Əsir əl-Cəzəri (h. 544-606) "Cəmi əl-Usul" kitabının sonuncu cildində onun haqqında geniş məlumat verir. Orada dediyi sözlər arasında bu sətrlər də yer alır: **"Əgər onun fəzilətlərini şərh etməli olsaq sözüümüz çox uzanacaq və bunun sonuna çata bilməyəcəyik, çünki o, əməl edən alim, vara sahibi, zahid, abid, təqva əhli biri idi, şəriət elmlərində bir imam idi. Onun haqqında müxtəlif sözlər – misal üçün Quranın məxluq olması, qədər görüşü, irca görüşü və ona nisbət edilmiş bundan başqa görüşlər - deyilib və ona nisbət edilib, amma biz Əbu Hənifəni bu sözləri deməyəcək qədər dəyərli biri hesab edirik, onu bundan tənzihi edirik. Onları və o sözləri deyənləri burada zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Zahir olan budur ki, (Əbu Hənifə) bu sözlərdən münəzzəh olub. Onun bu ittihamlardan təmiz olmasının dəlillərindən biri də budur ki, onun adının üfüqlərə yayılmasına, elminin Yer üzünü bürüməsinə, məzhəbinə və fiqhinə təqlid edilməsinə, sözünə və felinə əsaslanılmasına Allah icazə vermişdir. Əgər Allahın bunda bir gizli sirri və ilahi razılığı olmasaydı müsəlmanların yarısını – və ya buna yaxın bir hissəsini – onun təqlid etmək üzərində, onun rəyi və məzhəbi ilə əməl etmək üzərində bir araya gətirməzdi. Hətta bizim bu günümüzdə qədər dörd yüz əlli ilə yaxın bir müddətdə onun fiqhi ilə Allaha ibadət edilir, onun rəyi və məzhəbi ilə əməl olunur. Burada onun məzhəbinin və əqidəsinin səhihliyinə dair ən aşkar dəlil vardır. Onun haqqında sadəcə olaraq nə deyilibsə o, onlardan münəzzəhdir. Əbu Cəfər ət-Tahavi – və o, onun məzhəbi ilə gedən ən böyük alimlərdəndir – bir kitab yazmış və onu "Əbu Hənifənin – rahiməhullah - əqidəsi" adlandırmışdır və bu, əhlüs-sunnət vəl-cəmaatın əqidəsidir və orada Əbu Hənifəyə nisbət olunan şeylərdən heç biri**

yoxdur. Onun öz əshabı onun halını və rəyini başqalarından daha yaxşı bilirlər. Onların ondan nəql etdiklərinə əsaslanmaq başqalarının ondan nəql etdiklərinə əsaslanmaqdan daha doğrudur. Onun haqqında danışanların danışmaqlarına nəyin səbəb olduğu da izah edilib, lakin onların nə dediklərini burada zikr etməyimizə ehtiyac yoxdur. Belə ki, Əbu Hənifə kimi bir şəxsiyyət və onun İslamda tutduğu yer elə bir dəlilə ehtiyac duymur ki, ona nisbət olunanlardan onun üçün üzr axtarılsın.”⁷³ İmam Əbu Zəkəriyyə Yəhya bin Şərəf ən-Nəvəvi (h. 631-676) “Təhzibul-Əsmə val-Luğat” kitabında Əbu Hənifə haqqında geniş danışır, onun fəzilətlərini zikr edir, elminə və imamlığına şahidlik edir. Bu uzun sətrlər arasında heç bir yerdə Əbu Hənifə haqqında deyilmiş hansısa mənfi bir sözə yer vermir. Eyni şey İmam Cəməluddin Əbul-Həccəc əl-Mizzi (h.654-742) və onun “Təhzibul-Kəməl” kitabına da aiddir. Əbul-Abbəs Şəmsuddin İbn Xallikən əl-İrbili (h. 608-681) “Vafəyət əl-Ayən” kitabında Əbu Hənifə haqqında səhifələr dolusu danışır və sonra deyir: **“Üstünlükləri və fəzilətləri çoxdur. əl-Xatib tarix kitabında bundan çox bir şey zikr edib, sonra zikr etdiklərinin arxasınca elə şeylər yazıb ki, onları yazmaması, tamamilə tərk etməsi daha layiqli olardı. Çünki onun kimi bir imamın nə dinində, nə təqvasında, nə də əxlaqında şəkk ola bilməz.”**⁷⁴ Şeyxul-İslam İbn Teymiyyə’nin tələbələrindən İmam Əbu Abdilləh Muhəmməd ibn Abdilhədi əd-Diməşqi (h. 704-744) böyük hədis alimləri və hafizləri haqqında yazdığı “Tabəqat Uləmə əl-Hədis” kitabında Əbu Hənifəni də zikr edir və deyir: **“Bir imam, vara sahibi, alim, əməl edən, çoxca ibadət edən, böyük şana sahib biri idi, sultanların hədiyyələrini qəbul etməzdi... Üstünlükləri və fəzilətləri çoxdur.”**⁷⁵ Əbu Hənifə haqqında tək bir tənqid belə zikr etmir. Şeyxul-İslam İbn Teymiyyə’nin Əbu Hənifə haqqındakı sözləri isə çoxdur. Onun sözlərindən birinə diqqət edək. O, “Minhəcus-Sunnə” kitabında günəşin Əli üçün qaytarılması barəsindəki hədis haqqında danışarkən deyir: **“Bu da Əbu Hənifədir, məşhur imamlardan biridir və o, Əli barəsində ittiham oluna bilməz, çünki o, şialərin ocağı olan Kufə şəhərindəndir. Şialərlə qarşılaşmış, Əlinin fəzilətləri haqqında xəbərlər eşitmişdir və o, Əlini sevnəldəndir. Bununla belə o, Muhəmməd bin ən-Numən’in bu hədisi rəvayət etməsini inkar etmişdir. Əbu Hənifə isə ət-Tahavi və onun əmsalından daha elmlı və daha fəqihdir.”**⁷⁶ ət-Tahavi bu hədisi səhih sayıb və İbn Teymiyyə bunu qəsd edərək Əbu Hənifənin hədis rəvayətində və dirayətində ət-Tahavi’dən daha elmlı olduğunu deyir. Digər mühəddis İbn Nəsir əd-Din əd-Diməşqi “ət-Tibyən li Bədi’atil-Bəyən” adlı kitabında⁷⁷ Əbu Hənifəni böyük hədis hafizləri, mühəddisləri arasında zikr edir. İbn Həcər əl-Asqaləni deyir: **“Fəlcümlə, bu cür**

⁷³ “Cəmi əl-Usul”, 12/953-954;

⁷⁴ “Vafəyət əl-Ayən”, 5/413;

⁷⁵ “Tabəqat Uləmə əl-Hədis”, 1/261-262;

⁷⁶ “Minhəcus-Sunnətin-Nəbəviyyə”, 8/197;

⁷⁷ 1/369-379

mövzuya dalmamaq daha doğrudur, çünki imam (Əbu Hənifə) və onun əmsalı artıq körpünü keçiblər, ona görə də onlar barəsində kiminsə sözü bir şeyə təsir etmir.”⁷⁸ Alləmə Muhəmməd bin Yusuf əs-Salihi əş-Şəmi (vəfatı hicri 942) deyir: “Bil ki, Allah mənə və sənə rəhm etsin, əl-Xatibin rəvayət etdiyi İmam Əbu Hənifəni tənqid edən xəbərlərin sənədlərinin çoxunda tənqid olunmuş və ya məchul olan ravilər vardır. Allaha və Axirət gününə inanan birinə belə xəbərlərlə bir müsəlmanın şərəfinə dil uzatmaq caiz deyildir, o zaman müsəlmanların imamlarından bir imam barəsində bəs necə?! .. İkincisi isə bu xəbərlərin səhih olduğunu fərz etsək əgər onlar Əbu Hənifənin müasiri olmayan kəsdəndirsə deməli onu görməyib, onun hallarına şahid olmayıb, əksinə onun düşmənlərinin yazdığı vəərəqlərdən oxuyub. Belə birinin sözüənə əhəmiyyət verilməz. Əgər Əbu Hənifə ilə rəqabət aparan müasirlərinin sözüdürsə ona da önəm verilməz. Əbu Ömər “əl-Kunə” kitabında deyir: “Əbu Hənifəyə onun vaxtının əhlindən həsəd edənlər oldu və onun qeybətini etməyi halal gördülər...” İki səhifə sonra əs-Salihi deyir: “Sonra (İbn Abdilbərr) İbn Əbi Zib, Abdulaziz bin Əbi Sələmə, Abdurrahmən bin Zeyd bin Əsləm, Muhəmməd bin İshaq, İbn Əbi Yəhya, İbn Əbiz-Zinəd və İbrahim bin Sad’ın Malik haqqında (pis) danışmaqlarını və onun məzhəbini qınamaqlarını, İbn Mainin əş-Şafi haqqında danışmağını zikr elədi. Sonra Əbu Ömər dedi: “Allah Maliki onun haqqında deyilənlərdən təmizə çıxarmışdır...”⁷⁹ İmam Malik haqqında danışanlardan biri də Sufyan əs-Səvri olub və “Malikin hifzi yoxdur” deyib. əs-Salihi bununla keçmişdə alimlərin arasında baş vermiş bu münaqişələr üzərində din qurmamağa dəvət edir.

Digər tərəfdən məşhur imamların imamlığı üzərində ümmət icma edib və alimlərimiz bu mənanı təsdiqləyiblər. Şeyxul-İslam İbn Teymiyyə hətta deyir: “Bir qrup alim deyib: Ömər bin Abdulaziz, əl-Həsən əl-Basri, Sufyan əs-Səvri, Əbu Hənifə, Malik, əş-Şafi, Əhməd, Fudeyl bin İyad, Əbu Süleyman əd-Dərani, Məruf əl-Kərxi, Abdullah bin əl-Mubərak – radiyallahu anhum – kimi iman və təqvası insanların arasında tanınmış, tərifləməkdə insanların üzərində ittifaq etdikləri şəxslər üçün cənnətlə şahidlik edirik, çünki səhih hədisdə gəlir ki, peyğəmbərin – salləllahu aleyhi və səlləm – yanında bir cənazə keçir və onu xeyirlə yad edirlər, bunun üzərinə deyir: “Vacib oldu, vacib oldu.” Onun yanından daha bir cənazə keçdi, onu şərr ilə yad etdilər və dedi: “Vacib oldu, vacib oldu.” Dedilər: “Ey Allahın elçisi, sən “vacib oldu, vacib oldu” sözün nə deməkdir?” Dedi: “Bu cənazəni xeyirlə yad etdiniz və mən “cənnət ona vacib oldu” dedim. Bu cənazəni isə şərr ilə yad etdiniz və “atəş ona

⁷⁸ “əl-Cəvhər vad-Durar fi Tərciməti Şeyxil-İsləm İbn Həcər”, 2/947;

⁷⁹ “Uqudul-Cumən”, səh: 366-369;

vacib oldu” dedim.⁸⁰ Diqqət edin ki, İbn Teymiyyə bu alimlərin tərifi üzərində insanların icma etdiklərini qeyd edir.

Bir də ümmət bu imamları təqlid etməyin caizliyində icma edib, hətta bəzi alimlər vacibliyində icma nəql ediblər. Şihəbuddin Əhməd bin İdris əl-Qarafi (vəfatı hicri 684) deyir: **“əş-Şeyx Təqiyyuddin İbnus-Saləh’in bu mənaya gələn sözlərini gördüm: bu dörd imama təqlid etmək vacibdir...”**⁸¹ İmam İbn Muflih deyir: **“(İbn Hubeyra) “əl-İfsah” kitabında deyir: dörd məzhəbdən hər birini təqlid etməkdə və haqqın onlardan kənara çıxmasında icma bağlanıb.**⁸² Bədrüddin əz-Zərkəşi deyir: **“Haqq budur ki, əsr dörd imamdan birinin məzhəbindəki müctəhiddən yox, mütləq müctəhiddən xalidir və haqqın bu dörd məzhəbdə munhəsir olmasında müsəlmanlar ittifaq ediblər.”**⁸³ Şihəbuddin ən-Nəfravi əl-Məliki deyir: **“Dörd imamdan – Əbu Hənifə, Malik, əş-Şafi və Əhməd, radiyallahu anhum, - birinə tabe olmağın vacib olmasında və onların məzhəblərindən kənara çıxmağın caiz olmamasında müsəlmanlar bu gün icma ediblər.”**⁸⁴ Kimlərəse buradakı “vaciblik” iddiası ilə razı olmamaq üçün macal tanısaq da bunun caizliyi ilə mübahisə etməyə heç cür səbəb görmürük. Əgər bu dörd imam hidayət üzərində olan haqq imamlar hesab edilməsəydi ümmət belə bir şeyin üzərində icma etməzdilər. Ümmətin şahidliyi və icması bu alimlərin imamlığı üçün şahid olaraq kifayət edir.

---

⁸⁰ “Məcmu əl-Fətəva”, 11/518;

⁸¹ “Nəfəis əl-Usul fi Şərh əl-Məhsul”, 9/3966;

⁸² “əl-Furu və Təshih əl-Furu”, 11/103;

⁸³ “əl-Bəhr əl-Muhit”, 8/242;

⁸⁴ “əl-Fəvākih əd-Dəvani”, 2/365;